

Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. (Szerk. és s. a. r.: Soós István.)

(Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő Források.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2021. 703 oldal.

Mályusz Elemér (1898–1989) a 20. századi magyar történettudomány kimagasló alakja¹ 1972 és 1975 között a legnagyobb titokban vetette papírra visszaemlékezését, amit halála után, jelképes és jellemző módon könyvei mögé rejtve találtak meg. Bár ez csupán 1958-ig eleveníti fel a vele történeteket, gazdagsága így is szembetűnő (különösen más történészek hasonló munkáival² összevetve). Nem csupán a szerző sorsa bontakozik ki előttünk, de megelevenedik az általa átélт mozgalmas korszak, és értesülünk egy szakma műhelytitkairól is.

A visszaemlékezés pályafutásának állomásait mutatja be, így megtudhatjuk, miért és hogyan lett tudós, majd miként állították félre a második világháborút követő években, és volt kénytelen „tört szárnyakkal”, a rendszer és korábbi kollégái által kiközösítve élni. A közbülső fejezetek történészi tevékenységének szakaszait mutatják be az általa művelt főbb kutatási területeken (újkori társadalom-, népiség-, egyház-, középkortörténeten) keresztül.

A munkát olvasva egy vérbeli tudós képe bontakozik ki a szemünk előtt, akit gyermekkorától csillapíthatatlan olvasási láz jellemez: szenvedélyesen gyűjti a könyveket, és már középiskolásként budapesti, majd németországi antikváriumok katalógusaiból rendel magának könyveket, sőt egész sorozatokat. Mindebben támogatja családja, amelynek könyvtárában a százkötetes Jókai- és Mikszáth-összkiadások, vagy *A Pallas Nagy Lexikona* és a millenniumi tízkötetes magyar történelem mellett Buckle angol civilizációról írt művének német fordítása is ott található. A könyvek beszerzése a későbbiekben is a „vadászat örömeivel” tölti el, halála után 16 000 kötetet számoltak össze könyvtárában (634). Ezekre fordítja tehát bevételeit, az 1920-as évek eleji bécsi tartózkodásakor egyenesen Klebelsberg Kunónak és Domanovszky Sándornak kell őt figyelmeztetnie, hogy a súlyos nélkülözés idején inkább az egészséges táplálkozásra költse a Budapestről érkező támogatást.

A szerző életútját követve a 20. századi viharos magyar történelem több korszakába nyerhetünk bepillantást. Az Osztrák–Magyar Monarchiában gyerekeskedve 12 éves korától tanulta az érettségi tantárgyként fontos történelmet, amelynek tanárai különösen népszerűek lehettek, hiszen „hazafiságukat gátlástalanul kiélhették” (17). Előadásukban a magyar múlt nagyszabású példatárrá vált a haza iránti hűség, a bátorság és hősiesség ragyogó eszményeivel, valamint a szabadságnak a Habsburgok általi eltiprásával. A fiatalember pályájára döntő hatást gyakorolt elhivatott és felkészült tudós tanára, Balanyi György, akitől „olcsó

¹ A középkorkutatásra gyakorolt hatásáról, nézeteinek felülvizsgálatáról újabban: C. Tóth 2017; Pálosfalvi 2020.

² Például: Angyal 1971; Marczali 2000; Ormos 2017; Asztalos 2020.

frázisok helyett tényeket, hazafiaskodás helyett életszerű valóságot” (19) kaptak, akinek ajtaja mindig nyitva állt felnőttként kezelt diákjai előtt, és saját pénzéből vett nekik év végi jutalomkönyveket (Mályusznak többek között egy egyetemi hallgatónak szánt forrásgyűjteményt). A tőle 13 évesen hallott előadás témája (a pálos szerzetesekről) életre szóló hatást gyakorolt rá, és az egyháztörténet az egyik fő kutatási területévé vált.

A történelmet megszállottan kedvelő fiatal már ekkor értékeli a tudományos irodalmat, a *Hadtörténelmi Közlemények*ből, majd a *Századok*ból megismeri a történelem szakmát, e folyóiratok évfolyamai izgalmasabb olvasmányt jelentenek számára, mint az érdekesítő regények. Látjuk Mályuszt Besztercebányán, amint a Garam fölött húzódó sétány padjain Pauler Gyula monográfiáját olvassa a Wes-selényi-összeesküvéstről, 15 évesen elkészíti első szakköri dolgozatát az 1529-es török hadjáratról, később Machiavelliről tart előadást, majd megírja gimnáziuma kismonográfiáját. Korán felébredő kritikai érzékét az iskolai önképzőkörben írt bírálataival kamatoztatja. Tudatosan készül történelemszakra, egyetemi tanulmányai megkezdése előtt magyar és német nyelvű módszertani műveket olvas, egy évvel később a tátrai luxusszálló helyett inkább egy családi levéltár „kincseinek” kutatását választja: „nyakig beletemetkeztem a munkába és úsztam a gyönyörök tengeren” (95). Állítása szerint egyetemistaként közel 40 000 oklevelet néz át, amelyek között két-három tucat őt érdeklőt talál – de végül azokat sem használja fel. Később is ír örömről, amikor a levéltári anyagból, „mint mozaikszemek tengere”, az élet ezernyi oldala tárul fel előtte: „feltartóztathatatlanul áradnak”, és „sokszínű kaleidoszkópszerűen egyre változatosabb képekké tömörülnek” (510). Számára a kutatás inkább szórakozás, a szüneteket kutatómunkája elmélyültebb folytatása érdekében várja, olyankor gyakran hajnaltól sötétedésig dolgozik.

A tehetséges Mályusz színjeles gimnáziumi bizonyítványa mellé az egyetemen is csupa kitűnőt kapott, gyakran külön megjegyzésekkel kiemelkedő szorgalmáról. A tanulás mellett éjt nappallá téve igyekezett felmérni a számára hozzáférhető családi levéltárakat, előfordult, hogy még az otthonukul szolgáló kastélyt és parkját sem volt ideje megfigyelni. Egyaránt értesülünk tőle a kutató felfedezéseiről és nehézségeiről, ahogyan az utolsó pillanatban (1918 nyarán) eljutott Turóc vármegyébe, ahol rokoni kapcsolatainak köszönhetően nyíltak meg előtte a kúriák és a levelesládák. Körmöcbányán a bizalmatlan levéltáros nem hajlandó a kezébe adni az okleveleket, a tudomány megbecsülését jelzi viszont, ahogyan Kisselmecen gróf Révay László kocsit küld érte, tágas szobát ad szállásul, és asztalánál étkezteti őt.

Mályusz *Visszaemlékezéseiben* ír számos őt foglalkoztató történelmi problémáról, olvasmányairól, tanári munkájáról, előadásai közönségéről és témájáról, a szemináriumain alkalmazott módszerekről, a hallgatóinak disszertációra kiadott témákról és az elkészült munkák minősítéséről. Tanúi lehetünk annak is, milyen elvek alapján szerkeszti például a *Zsigmondkori Oklevéltárat*, miféle dilemmákkal szembesül a közlésre szánt oklevelek kiválasztásakor, mennyire alapos munkát végez kiadásukkor. Kétségtől szívéig az általa megalapozott népiségtörténet

kibontakoztatása, amely iránt számos tanítványa érdeklődését felkelti, és sikerül egész könyvsorozatot megjelentetnie az új tudományterület eredményeiről. Érdeklődése kiterjedt az egyház- és a társadalomtörténetre is, elsősorban a középpikkorral foglalkozik, de számos egyéb korszaknak és témának is forrásközléseket vagy tanulmányokat szentel.

Mályusz már szegedi középiskolásként találkozott a könyvtárosként és múzeumigazgatóként tevékenykedő Móra Ferencsel és Tömörkény Istvánnal, később Budapesten az akkori történelemszociológia színe-javával kerül, többnyire közeli kapcsolatba. Először az egyetemista szemével látjuk őket, amint unalmas vagy éppen érdekfeszítő előadásokat, szemináriumokat tartanak, megtudjuk, milyen segédanyagokat használnak, hogyan vizsgáztatnak. Később munkatársakként ismerhetjük meg őket, bár időnként meglepően tartózkodóan ír róluk, a gyakran említett Angyal Dávid és Domanovszky Sándor munkásságát például nem értékeli, mert arról „már véglegesnek mondható vélemény uralkodik” (110). Beszámol „a magyar tudományos élet utánpótlásáról gondoskodó szervezetben” (99), vagyis az Eötvös Kollégiumban eltöltött éveiről, és árnyalt képet fest a nevezetes intézményről.

Értesülhetünk az akkori tudományos élet némely furcsaságairól, amikor szakdolgozata egyben disszertációja is lehet, így 22 évesen doktorál, és a Magyar Történelmi Társulat ülésén ismertetheti kutatásai eredményét. Pályája sokáig szinte töretlenül ível felfelé, szegedi, majd budapesti egyetemi katedrához jut, a *Századok* szerkesztőjeként a tudományos élet szervezőjévé válik. Mályusznak köszönhetően képet alkothatunk a befutott, tekintélyes történészek nagy befolyásáról, a fiatalabbak kiszolgáltatottságáról, a pártfogók fontosságáról, az alkukról, amelyeknek köszönhetően a professzorok egymás jelöltjeit is megszavazták az egyetemi tanári kinevezésekkor, a kisebb-nagyobb sértődésekről, ellentétekről, amelyek rövidebb-hosszabb időre vagy akár örökre megmérgezték viszonyukat. Megtudhatjuk, hogy még egy tisztelgő kötet szerkesztése vagy bemutatója is mekkora veszéllyel jár, mennyire figyelni kell a historikusok érzékenységére, de megismerjük Klebelsberg tudományszervező tevékenységét is, aki a magyar történészek mentoraként Mályusz érdekében is sokat tett.

A szerző tudósít a politikai fejlemények hatásáról a historikusok érdeklődésére, értékeléseire: hogyan kerülnek előtérbe Trianon után a helytörténeti-demográfiai kutatások a szlovák–magyar nyelvhatár mentén, miként értekeznek a náci Németország befolyásának növekedésével a magyarországi németek történelmi szerepéről. A kommunista hatalomátvétel utáni ideológiai áttérés kényes helyzetében pedig hallunk róla, miként engedték át a Hadtörténelmi Intézet kutatói honoráriumuk egy részét annak az evangélikus lelkésznek (!), aki kéziratukat marxista kifejezésekkel „korszerűsítette”, hogy megfeleljen az akkori elvárásoknak.

Mályusz elmondja, hogyan igyekszik bekapcsolódni a nemzetközi tudományos életbe, lépést tartani a nyugati eredményekkel, hozzájutni a legfrissebb szakirodalomhoz, kapcsolatokat építeni. Beszámol történészkongresszusokról,

kalandos utazásairól, amelyek különösen 1945 után felértékelődnek, hiszen ilyenkor sikerül kilépnie a „Börtön-Magyarországról”, és szabadabb levegőt szívnia (például Bécsben vagy Rómában, de eljut így Varsóba, illetve Bukarestbe is).

A szerző tudósként esetenként képes félretenni személyes érzéseit, egy-egy szerző számára ellenszenves vonásait megemlítve elismeri a tehetségüket, teljesítményüket, vagy munkáik színvonalát, míg máskor kíméletlen kritikával illeti őket (például Szabó Istvánt vagy Szekfű Gyulát). Már fiatalon a Magyar Történelmi Társulat bécsi kutatódelegációjának tagjaként bántja, amiért kezdőként tekintenek rá, méltatlannak érzi a rá kiosztott másoló „kulimunkát”. Időnként lesújtó képet fest az önértetes, gyakran sértett történészekről, akik például egykori közeli kollégákként évtizedekig nem állnak szóba egymással. A magyar történettudományt irányító „klikk”-et „szolgalelkű parazita csoport”-nak minősíti (565). Visszaemlékezéseiből az általunk elsősorban jeles historikusokként ismert szerzők egészen más arcával szembesülhetünk, gyarlóságaikat Mályusz rendszeresen szóvá teszi. Láthatjuk őket törtetően helyezkedni, amikor állásuk megőrzése érdekében már 1945 nyarán belépnek a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságba. Olvashatjuk, miként használták ki az átmeneti zavaros idők nyújtotta lehetőséget arra, hogy megszabaduljanak vetélytársaiktól, az igazolóbizottságok előtt vádaskodva kicsinyes bosszút álljanak vélt vagy valós sérelmeikért, esetleg csak pusztán elvehessék mások állását. A szerző leírásai híven adják vissza az 1950-es évekre jellemző általános gyanakvás és bizalmatlanság légkörét, amikor egy munkaközösség tagjai nem beszélnek egymással munkájukról, és önbírálatot kell gyakorolniuk, elismerve korábbi hibáikat.

Arról is tudomást szerezhethetünk, hogyan kellett a politikai változások miatt 1945-ben egyik napról a másikra feladnia népiségtörténeti kutató- és szervezőmunkáját, amikor kényszernyugdíjazták. A mellőzött, megalázott tudós megvetéssel szól az újonnan felemelkedő történészekről, és csupán hosszas unszólásra szánja rá magát, hogy a szívből utált „hitvány nyomorult bagázs”, a „szovjet talpnyaló kiszolgálója”, az elszakított területek magyarságának elárulója (565), vagyis a Történettudományi Intézet tagja legyen. Ekkorra már a szakmán belül szinte mindenkivel ellentétbe került: mentoraival, kortársaival és tanítványaival is. Ilyen körülmények között, a fojtogató magyar közegből szabadulni igyekezve, a szlovák–magyar lakosságcsere időszakában (anyai ágon Turóc vármegyei) származására hivatkozva kezdeményezi Csehszlovákiába való „repatriálását”, amire végül nem került sor.

A történészek világa mellett időnként képet kapunk az adott korszak társadalmi viszonyairól is. Olvashatunk a szerző vidéki középosztálybeli értelmiségi családjának életéről, kiterjedt rokonságáról, a szegedi piarista gimnáziumról, az önképzőkörökről, a diákinternátusokban az 1910-es években folyó „leplezetlen” magyarosításról. Rövid időre betekinthetünk egy földbirtokos család életébe, amikor az erdélyi Hátszegen gyermeküket Mályusznak kell a vizsgáira felkészítenie. Bemutatja a minisztériumi hivatalukat levéltárosi szakmájuknál többre tartó történészek hiúságát, és olvashatunk a lelkiismeretlen „kutatócsőszről”, aki nem

tudta elvégezni az egyetemet, viszont tekintélyes rokonsága „benyomta” a levéltári szolgálatba.

Időnként a viharos történelmi események zaja is beszüremkedik a történetíró csendes életébe. Beteges alkata miatt felmentik a katonai szolgálat alól, ám 18 évesen közlőről éli meg az 1916-os erdélyi román betörést és az ezt követő menekülést. A marxista tanoktól idegenkedő Mályusz elismeri, hogy fiatalon örömmel üdvözölte a Tanácsköztársaság kikiáltását, fél évvel később viszont karhatalmista-ként telefonügyeletes és őrszolgálatos volt. Ennek ellenére neki is át kellett esnie a megalázó igazolási eljáráson, amit 1920 tavaszán a következő egyetemi évfolyamra való beiratkozás feltételül szabtak.

A szerző elbeszéli, hogy az I. világháború utáni nehézségek közepette a kollégiumban csak a társalgói kályhában égett tűz, Mályusz pedig 5 kg füstölt szalonnával indult Bécsbe (amihez külön engedélyre volt szüksége), és a fontos élelmiszert a Pázmáneum-beli szekrényébe ruhái helyett felakasztva tárolta. Ekkoriban az osztrák fővárosban a napi kenyéradag 180 g volt, így a fiatalember kénytelen azt egy-egy kanál liszttel megtoldani. (Hajnal István hasonlóképpen egy üveg zsírt vitt magával Bécsbe, későbbi gyomorfájdalmait pedig ekkori szegényes és egyoldalú táplálkozásának tulajdonította [166–167].) 1944 őszén, a front közeledtével Mályusz azt fontolgatja, hogy távozik Budapestről, esetleg az országból is, hiszen sejtelve szerint az új rendszer minden bizonnyal félreállítja majd. 1944. október 16-án a Magyar Tudományos Akadémián három főnek tart felolvasást a Thuróczy-krónikáról, majd az ostrom idején kénytelen elhagyni lakásukat, felesége és gyerekei apácák között, ő pedig a ciszterciék budapesti tanulmányi házában, zsidókkal együtt rejtőzködve vészeli át az ostromot, miközben értesülhetünk *málenkij robotra* elhurcolt sógora tragikus sorsáról.

Olvashatunk a következő tél nélkülözéseiről, a mindennapi élelem beszerzésének nehézségeiről, a természetbeni juttatások rendszeréről, amikor egykori tanítványai segítik fával, és amikor a rohamosan értéktelenedő pénz mellett a „legnehezebb valuta” a kávé volt. Mályusznak az Országos Levéltártól sikerül szereznie egy hátizsáknyi burgonyát, ám azt suttymomban hozza el, hogy ne kelljen szóba állnia Szekfű Gyulával és Benda Kálmánnal. Az addig jóval kényelmesebb élethez szokott történész ilyen körülmények között, közel ötvenévesen tanul meg babot főzni. Olvashatunk az 1950-es évek elejének rettenetéről, amikor kollégájával hazafelé sétálva előre meg kell állapodniuk, mit mondanak beszélgetésük témájáról, hogyha igazoltatják őket. Ugyanebben az időben családjával naponta a kitelepítés rémével néznek szembe, ami végül aztán mégis elkerülte őket.

Mályusz beszámol a Petőfi Kör 1956-os vitáiról, a történészek forradalom alatti szerepléséről, amikor felmerül például a marxista historikusokkal szembeni igazoló eljárás gondolata. Nem rejti véka alá antiszemitizmusát, nyíltan ír például arról, amikor nem volt kedve „egy pöffeszkedő zsidó pénzember (Kornfeld Móric) házában megjeleni” (298), Szekfűt pedig azért dicséri meg, mert a *Három nemzedékben* volt bátorsága „tárgyilagosan” szólni a zsidókérdésről. Évtizedekkel később kellemes meglepetéssel nyugtáz egy zsidóviccet, amelynek

történész elmondója „nagyot nőtt” a szemében (583). Másutt egy konferencián megismert cseh történésről írja megdöbbenő őszinteséggel, hogy akkor még nem tudott zsidó származásáról, „és így a valóságosnál kedvezőbb kép maradt meg róla emlékezetemben” (591). Akkor sem palástolja előítéleteit, amikor például több debreceni származású történész neveletlen modoráról ír. Így a kötet nemcsak a mozgalmas kort, annak történelmi szakmai világát, hanem magát a szerzőt is árnyaltan mutatja be.

Soós István neve méltán került fel a borítóra, hiszen nem csupán sajtó alá rendezte a szöveget, de az általa összeállított rengeteg jegyzetet dokumentumokkal, levéltári forrásokkal, szakirodalmi utalásokkal támasztja alá, több helyütt pontosítja, kiegészíti, esetleg helyesbíti Mályusz utalásait, megjegyzéseit. Az előszó, valamint a mű végi bibliográfia és névmutató megkönnyíti a tájékozódást a hatalmas kötetben, amely számos fényképpel is igyekszik feleleveníteni a szerző életét.

Talán terjedelmi okok miatt nem született hosszabb bevezető vagy utószó, amelyből alaposabban megismerhettük volna Mályusz pályafutását, történetírói munkásságának értékelését, és amely megkönnyítette volna egyes események értelmezését, illetve jelentőségük felismerését. A szerző majdnem hét évtizedes pályájának utolsó harminc évről nem értesülünk, Mályusztól azt sem tudjuk meg, miféle élmények vezethettek az említett előítéletei kialakulásához. Olvashatunk a szerző történelemszemléletének alakulásáról, az őt ért befolyásokról, szakmai fejlődéséről, ám azt csak találgathatjuk, melyek lehettek ideológiai elkötelezettségének gyökerei. Szintén hiányzik a visszaemlékezésekből a kor számos kiemelkedő tudósával való szembenállásának, vitáinak alapos bemutatása, időnként csak egy-egy utalás szól elmérgesedett ellentéteikről. Mintha e polémiák nem mindig lettek volna annyira fontosak a számára; még azt is elárulja, hogy el sem olvasta Szekfű választát egyik vitájukban. (Hasonló megjegyzése mellesleg Szekfűnek is volt az őt ért kritikák kapcsán.³)

A *Visszaemlékezésekben* összetett és igen lehangoló képet kapunk a 20. századi magyar történetírásról. Ez részben talán Mályusz számos konfliktusával, 1945 utáni háttérbe szorulásával magyarázható, ám megállapításai minden bizonnyal sok téren helytállóak. Jó volna az általa leírtakat összevetni az érintettek (tanítványai, kollégái) véleményével, illetve korabeli levelezésekkel. A *Visszaemlékezésekből* egy elképzeléseihez ragaszkodó, a rendszernek be nem hódoló, elvtelen kompromisszumokat kerülő tudós képe bontakozik ki – mások beszámolóival szembeállítva esetleg találnánk rajta néhány foltot, ami más megvilágításba helyezné a szerző alakját, átélhetőbbé tenné viszontagságos életútját. A 20. század egyik kiemelkedő historikusának számos céhtársáról adott közeli és gyakran aprólékos jellemzései kétségtávolan nélkülözhetetlen, hasznos forrássá teszik a művet a magyar történettudomány múltjának jobb megismeréséhez.

László Andor

³ Szekfű 1936.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angyal Dávid 1971: *Emlékezések*. (Szepsi Csombor Kör Kiadványai.) Szepsi Csombor Kör, London.
- Asztalos Miklós (szerk.) 2020: *Szekfű – Hóman*. (Fiat iustitia.) Attraktor Könyvkiadó Kft., Máriabesnyő – Gödöllő.
- C. Tóth Norbert 2017: A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Pécsi Egyháztörténeti Intézet – Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 11–34.
- Marczali Henrik 2000: *Emlékeim*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Ormos Mária 2017: *Remények és csalódások*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Pálosfalvi Tamás 2020: Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. *Századok* (154.) 1. 135–182.
- Szekfű Gyula 1936: Válaszom a *Magyar történet* dolgában. *Budapesti Szemle* 242. 371–384.